

Pléh Csaba

Kategorizáció, sztereotípiák, előítéletek*

Nem az ünnepelt munkásságáról fogok beszélni, nem azt fogom értékelni vagy értelmezni, hanem annak egy olyan oldalát, amelyet mindannyian ismerünk, az előítélet és a sztereotipizáció megközelítését a mai kognitív pszichológiában. Amellett erre rátérnék, hadd mondjak két személyes mozzanatot Csepeli Györgyről, az ünnepelt-ről. Az egyik mozzanat valóban személyes, a másik inkább szakmai.

A személyes az, hogy én Csepelit nem ismertem még, amikor már ismertem a „Csepeli klánt”. Hogyan lehetséges ez? Úgy, hogy 1962 óta járok a Lukács uszodába. Gyuri bátyja, Csepeli Miklós már akkor, a 60-as évek elején a terasz császára volt. Hölgykoszorúban ült ott. Mi, serdülő gimnazisták nemcsak ezt tiszteltük benne, hanem azt is, hogy a *Magyar Nemzet* bridszrovatának vezetője volt. Az egyetlen polgári értelemben vett bridszrovat egész Kelet-Európában csak a *Magyar Nemzet*-ben létezett, s Gyuri bátyja volt annak a szerkesztője. Ez már egy kicsit átkapcsol Gyurihoz. Később, egyetemistaként is jártunk a Lukácsba, akkor már évfolyamtársnőikkel, s maga Gyuri is a nők bálványa volt, nemcsak a bátyja. Évfolyamtársnőim Csepeli erotikus piaci értékét tárgyalva arról beszéltek, 1965–66-ban, hogy majd ugyanolyan potrohos, pocakos lesz, mint a bátyja. Sokat elmond az akkori pesti bölcsészlányok kriticismusáról, hogy mind Gyuri, mind bátyja ma is elég szilfid. Miklós továbbra is a magyar bridszélet egyik vezetője. S éppen mostanában írtak közös könyvet a polgári család arisztokratikus előtörténetéről (*Bruckner, Csepeli és Csepeli*, 2014).

A szakmai mozzanat lényege: Csepeli György (1971) első munkáját szakdolgozata alapján Dosztojevszkijről írta, éppenséggel arról, hogy Dosztojevszkij nem túl jó pszichológus. Van vigasz, a tudomány fejlődik, Dosztojevszkij újra nagy téma nemcsak az irodalompszichológiában, hanem a motivációs pszichológiában is, s a mai felfogás szerint Dosztojevszkij nagyon jó pszichológus volt (*Willems és Jacobs*, 2016). Érdemes tehát visszatérni a témához.

A kategorizáció két hagyománya

Abból indulok ki, hogy a kategóriák kutatásának két útja van, mint az 1. táblázat összefoglalja. Az egyik a szociológiában kultivált társadalomtudományi út, amely Durkheimtől indul (*Durkheim és Mauss*, 1901). Társas utat prezentál, amelyben minden emberi kategorizáció végső soron társas kategorizációkra megy vissza, s mint egy évszázad társadalomtudománya bizonyítja, sok emberi csoportközi problémánk ebből fakad. A modern világban, az empirikus tár-

1. táblázat. Az emberi kategorizációs kutatás két útja

Jellemző	Társadalmi	Kognitív evolúciós
Alapja	társadalmi besorolás	elemi észlelés
Érvényesség	kulturálisan relatív	egyetemes
Értékek	csoportérték	semleges
Gondjai	merev	lágú és merev is

* Előadás a *Csepeli 70* konferencián, WJLF Budapest, 2016. február 20.

sadalomtudományi kategóriakutatás fellendülésével ez a koncepció egyben kriticiista felfogássá is válik, önkritikus lesz, s azt mondja, hogy éppen ezeknek az emberi eredetű kategóriáknak a kényszerítő használata miatt állandó kategóriakritikus attitűdre van szükségünk, mert különben csoportok szimbolizációs harca lép fel, s elvész az egyéniség. Elvész az individualizáció, ezek az avított vagy atavisztikus kategorizációs mechanizmusok megakadályozzák mindannak érvényesülését, ami a modern európai társadalomfejlődésben olyan központi mozzanat. Ráadásul, hangzik az önkritika, amikor embereket sorolunk be, nemcsak az individualitás tűnik el, hanem dologiasítunk is, s ezzel megnyílik az az út, amely valami lényegit lát a kategóriákban, s ezzel elvisz a sztereotípiák erdejébe.

A másik vonal a kategóriák kognitív kutatása. A mai kognitív kutatás különböző utakon indulva, az észleléstől a nyelvig, az emberi kategorizációt különleges teljesítménynek tartja. Vagyunk sokan, akik úgy gondolják, hogy kognitív értelemben az ember szembeállítás (ha ez a jó kifejezés) más főmlősökkel, éppenséggel a kategorizáció emberi fölényével és különlegességével kapcsolatos (Harnad, 1987). Néhány adatot is megmutatok; nem saját adatokat, hanem irodalmi adatokat. Megkísérlem végül ezt a két szemléletet valahol párhuzamosítani és szembeállítani egymással. Előadásom végén pedig egy kicsit arról is szólnék, hogy a kategóriák szerkezete mikéntjelenthet valamiféle kiutat, a kritikus társadalomkutatás és a kognitív pszichológusok elég szenttelen kategóriaelfogása között.

A társadalomtudományi kategóriakoncepció

A társadalomtudományhoz kapcsolódó *klasszikus kategóriaelfogás* az egyik alapvető minta. A kategóriák alapvetően vagy társadalmi eredetűek, vagy valahol az emberek társas besorolásából, igényéből fakadnak. A kategóriák relativisztikusak: a különböző kultúrákban nagyon eltérőek lehetnek, ebben az értelemben relativisztikusak. Az egyediesítést nehezítik, csoportértékek kapcsolódnak hozzájuk, s miközben az irányzat képviselői büszkén vallják, hogy a kategóriák társadalmi eredetűek, azt is látják, hogy a kategóriák megmerevednek, ezért azután a modern, mobilisabb világban nem megfelelőek.

Ezzel szemben a *kognitív és evolúciós felfogás* azt mondja, hogy a kategorizációs rendszerek nem társadalmi besorolásokból, hanem elemi észlelési mechanizmusokból indulnak ki, s többé-kevésbé egyetemesek. Például a maja benszüllöttke kategorizációs rendszere és a heidelbergi egyetem medikusainak kategorizációs rendszere szerkezetét tekintve ugyanolyan (Atran, 1998). Ez nagyon megkérdőjelezi a relativisztikus felfogást. Az univerzalizisztikus felfogás a társadalomtudományok számára aggasztó, mert merevnek tűnik, s ezzel a modernizációs emberkép akadályának. A kognitív tábor egy része viszont éppen a relativizmust tartja aggasztónak, folytonosságot lát a társadalom áthatja kategóriáinkat felfogás és Big Brother között.

Az a gondolat, hogy a kogníció átítatja az észlelést, összetartozik egy tudományfilozófiai ideával (s történetileg is kötődik hozzá), mely szerint elméleteink átfogóan megszabják megfigyeléseinket; azzal az antropológiai elképzeléssel, hogy értékeinket egészében kultúránk szabja meg; azzal a szociológiai gondolattal, hogy episztemológiai elkötelezettségeinket, ideértve különösen a tudományt, egészükben osztályhelyzetünk determinálja; s azzal a nyelvészeti ideával, hogy metafizikánkat minden részletre kiterjedően meghatározza szintaxisunk. Mindezek az ideák egyfajta relativista holizmusra mutatnak... *gyűlölöm a relativizmust...* Ha vannak képességek és modulok vannak, akkor nem minden befolyásol minden mást; nem minden plasztikus. (Fodor, 1996, 205–206. o.)

Most antikvárius leszek, mert miközben mai kognitív kutatásokról fogok új hangsúllyal beszélni, Durkheim és Mauss (1901) évszázados munkájához megyek vissza. Durkheimék ún. primitív osztályozási mintákat mutatnak be, természeti népek csoportkategóriáit.

Óriási filológiája van annak, hogy a példáik antropológiailag pontatlanok, illetve félrevezetőek, hogy technikailag nem pontosak, nem mindig megbízhatóak. Évszázaddal későbbi angol fordítójuk, Needham (2009) jól összegzi ezt az irodalmat. Számunkra azonban nem ez az érdekes, hanem annak hangsúlyozása, hogy náluk az első logikai kategóriák valójában *szociális kategóriák*. A dolgok első osztályai az emberek azon osztályai, akikhez az emberek kapcsolódnak. A logikai hierarchia a társadalmi hierarchia egyik aspektusa. A társadalmi (és logikai) hierarchiában három szintet különböztetnek meg, mint törzs, klán, nemzetiség. Ezek a törzsi besorolások hierarchikusak, mint amilyen majd a tudomány lesz. A szociológiatörténet felfogásukat szociocentrizmusként emlegeti. A természeti osztályozási rendszerek kiindulópontja nem az egyén s nem az egyéni érzéki tapasztalat, hanem a társadalom, és a természetet is a társadalomnak megfelelően osztályozzuk. Például, ha te a sasok nemzetiségébe tartozol, akkor ilyen vagy olyan állatokat kell enned, ilyen vagy olyan eszközöket kell használnod és így tovább. „Az első természeti rendszerek kiindulópontja nem az egyén, hanem a társadalom... Az első logikai kategóriák szociális kategóriák, a dolgok első osztályai emberek osztályai, akikhez ezek kapcsolódnak” (*Durkheim és Mauss*, 1901, 45, 43.o.). Mindennek megfelel egy területi besorolás is. „Nemcsak hogy pontosan megfelel a dolgok területi besorolása és a társadalom klánokba sorolása, de ezek elválaszthatatlanul összekapcsolódnak s átszövődnek” (uo. 25. o.).

Miközben diadalmasan s pozitív mondandóval érvényesül az a hagyomány, mely szerint maga a kategorizáció átfogó emberi képessége emberek besorolásából indul, a társadalomtudományban megjelenik a kategorizáció eredményeinek kritikája is. Csepeli (1980, 1998) saját és monumentális fordítói munkáiban is, mint pl. Allport (1999) előítéletek könyvében, bemutatja azt az önkritikus felfogását ennek a szociális kategorizációs elméletnek, amely egymásra vetíti az előítéleteket, a sztereotípiákat és a kategorizáció fogalmát. Az előítéletekkel az a gond, hogy önfenntartó értékeltel általánosítások, melyek szelektív osztályozást indukálnak, a sztereotípiákkal az a gond, hogy az egyeddel szemben a kategóriák túlzott erejét mutatják, s maguk a kategóriák is, s éppen az emberre vonatkozó kategóriák a társadalmi értéknek tartott individualizációhoz képest mindig kétellyel kezelendők a társadalomtudós kritikai fegyverzetével. Természetesen tudjuk, hogy e kétely közepette – hiszen maguk a kételyt megfogalmazók is elég művelt emberek voltak, s tudták, hogy a görögök és a rómaiak óta hangsúlyozzuk, hogy *individuum est ineffabile*, az egyedi kimondhatatlan. Miközben küzdünk a kategóriákkal, eközben tudjuk, hogy maga az egyén eléggé elillanó és nem meghatározható dolog.

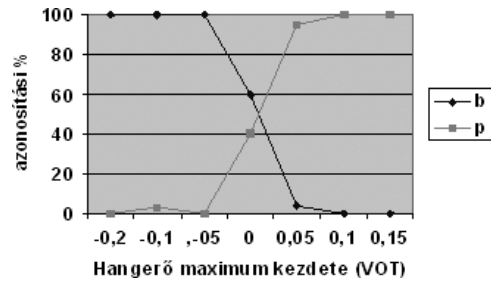
Miközben diadalmasan s pozitív mondandóval érvényesül az a hagyomány, mely szerint maga a kategorizáció átfogó emberi képessége emberek besorolásából indul, a társadalomtudományban megjelenik a kategorizáció eredményeinek kritikája is.

Hogyan gondolkodik a mai kognitív pszichológia a kategóriákról?

A kategóriákról szólva a mai kognitív pszichológia kiinduló mozzanatként azt hangsúlyozza, hogy a kategorizáció folyamatai nagyon elemiek, biológiai alapúak és nagyon erősek, kivédhetetlenek. A rendszer építkezését tekintve pedig a kategóriák egyetemesek (*Atran*, 1998). A legérdekesebb rejtett üzenet a szociálpszichológusok számára, hogy számos kategorizációs rendszer már csecsemőknél is igen erőteljesen jelen van, illetve már az első öt évben kifejlődik.

A beszédészlelés példája mutatja a kategorizáció elkerülhetetlen erejét, amely eredetileg Lieberman és mtsai (1957) munkáiból származik, a kategorizáció megkülönböztetés vesztő

jellegét mutatja be, amit az 1. ábra illusztrál. A vízszintes tengelyen láthatóan egy fizikai paramétert (a hangerő maximum megjelenési idejét) variáljuk, miközben a személyek azt a feladatot kapják, hogy mondják meg, hogy azt hallják-e, hogy „ba” vagy azt, hogy „pa”. Azt találjuk, hogy sokáig b-t hallanak, majd sokáig p-t, s a kettő közötti bizonytalansági szakaszok nagyon kicsik lesznek. A beszédészlelés egy olyan furcsa rendszer, amelyben a kategóriába sorolás felülírja az egyébként meglevő diszkriminációs

A hangerő maximum variálásával a kategóriális észlelés hirtelen vált át zöngésről (b) zöngétlenre (p) (Lieberman és mtsai, 1957)

teljesítményünket. Ha jelentés nélküli hangokat adunk az embereknek, nagyon finoman meg tudják különböztetni azokat egymástól. Amikor beszédhangokat hallanak, akkor ezeket már nem tudják megkülönböztetni. Azóta sok vita van e hatás részleteiről, mennyire előre beépített a beszédhalló rendszerbe, s mennyire befolyásolja a tapasztalat (Goldstone, 1994).

A kategóriák egyetemességéről. Scott Atran (1998) sok izgalmas kutatást végzett biológiai taxonómiai rendszerekről. Növények osztályzásáról (ami nálam kb. az, hogy fű, fa, virág vagy fű, fa, bokor) különböző, mexikói, amazóniai őslakosoknál, valamint amerikai és német egyetemistáknál. Arra az eredményre jutott, hogy a biológiai taxonómiák kognitíven kezelhető módon, nagyjából mindig három szintet követnek, és a struktúrájuk meglehetősen egyetemes.

Medin és Atran (2004, 980.o.) számos vizsgálatukat összegezve kiemelik, hogy egységes elvek vannak a 'folk-biológiai osztályozásban', ezek beállítása azonban tapasztalatfüggő. „A folk-biológiai rendszertan alapszerkezete egyetemes. Kiindulópontjai az eszenciálisnak tekintett általános fajok, melyek további egymásba ágyazott csoportokba rendeződnek, s ezek a felrendelt és alárendelt csoportok néhány végső szintbe rendeződnek. Ugyanakkor a tapasztalat s a szakértelem variációi befolyásolják, hogy hogyan használjuk ezt a szerkezetet a természet értelmezésére. [... Ennek a tapasztalatfüggésnek egyik esete, hogy] a törzsek fogalmi tartalmát befolyásolhatják a tapasztalat és a célok. Különösen így van ez alárendelt szinteken, a generikus szint alatt, ahol a népi rendszer gyakran perceptuális szembeállítású kontrasztokba rendeződik, melyeknek hasznuk is van (pl. zöldhagyma, vöröshagyma, fokhagyma).”

Mindez azért érdekes és izgalmas szembeállítva a Durkheim és Mauss elindította vonallal, mert Atran abba a táborba tartozik, amelyik azt hirdeti, hogy az embernek valójában különböző tárgyi területekre és életterületekre specializálódott kategorizációs mechanizmusai vannak. Az egyik legfontosabb terület természetesen a növények kategorizálása. Atran, Medin és Ross (2004) azt is bemutatja, hogy e téren a természettől távolodva romolhat is a teljesítményünk. Ezt a tartalomspecifitási gondolatmenetet kiterjesztve, számos neurobiológus hirdeti azt, hogy valójában specifikus kategóriák vagy kategorizáló rendszerek vannak magában az emberi idegrendszerben, s ezek közül az élővilág taxonómiája vezet.

Ehhez kapcsolódik egy másik mozzanat, az, hogy maga a kategóriákba sorolás kiépítése rendkívül gyors folyamat, önkényesnek tűnő besorolásoknál is. Embereket és csimpánzokat összehasonlítva, az emberek a kategóriákba sorolásban két nagyságrenddel gyorsabbak, mint a csimpánzok. Egy embergyereknek megtanítani azt, hogy egy tárgy típus neve *mutató*, elég, ha négyszer, ötször megmutatjuk neki, és tudni fogja (Lukács, 2014). Egy csimpánznak ötszáz társításra van szüksége az megtanulni, hogy ez külön kategória. Ugy tűnik, hogy a kategóriába sorolás rendkívül kitüntetett emberi teljesítmény.

Mi van a babáknál?

A babák tekintetében két gond van a szociológus szemében: esszencialisták, és igen erős náluk az ingroup preferencia. Egy másik fontos mozzanat, amelyet két magyar kutató, Csibra Gergely és Gergely György (2009) mutatott ki, hogy az embergyerekek, szemben a csimpánzokkal és valójában még a kutyákkal is, mindig generikusan tanulnak. Mit jelent a generikus tanulás? Ha mutatunk a gyermeknek egy mozgó négy lábút, és azt mondjuk rá, hogy „kutya”, akkor az embergyerek nem azt fogja gondolni, hogy ez ennek a kutyának a személyneve, hanem hogy közepes általánosítási szinten, ha mutatunk neki egy másik kutyát, azt fogja gondolni, hogy az is kutya. A generikus hozzáállás alkalmazásának feltétele, ami a szociálpszichológusokat boldogíthatja, hogy ez csak akkor igaz, ha személyes kapcsolatban vagyok a gyerekekkel. Ne feledjük, 10-12 hónapos babákról van szó, akiknél a hatékony tanításhoz szükséges a személyes kapcsolat. Ha például megszólítom a babát, hogy „Pistike! Nézd csak itt a kutyus!”, azonnal azt fogja gondolni, hogy ez ennek a tárgyosztálynak a neve. Ha azonban a laborba bejön egy kolléga, és fahangon, a gyerekekkel a szemkontaktust nem felvéve azt mondja, hogy „kutyus”, akkor a gyermek nehezebben tanul, és legfeljebb azt gondolja, hogy ez ennek a valaminek a neve. Érdekes módon a tanulás generikus, általános, de az általánosságához egy vertikális kapcsolat-teremtésre, a klasszikus fatikus funkcióra van szükség.

Kisgyermekre jellemző, hogy náluk nagyon erős az az esszencializmus, a tendencia a viselkedéses vonások rejtett belső lényegekké magyarázása (Gelman, 2003). Lényege az a hit, hogy a kategóriáknak valamiféle belső lényegük, hordozójuk van. Ezt a tendenciát a társadalomtudomány jól ismeri, s ott érdekhordozónak tartjuk. Az esszencializmust ugyanakkor a gyermek felnevelési környezete is befolyásolja. Byers-Heinlein és Garcia (2015) vizsgálatában egynyelvű, családi és korai iskolai kétnyelvű gyermekek vettek részt. Különböző emberek és állatok tulajdonságait kellett megjósolniuk, úgy, hogy voltak a fiktív lények közt, akik a szüleikkel éltek, és voltak, akik elvesztek, és mások nevelték őket. A nyelvre nézve azok a gyerekek, akik hároméves koruk körül válnak kétnyelvűvé, azok azt gondolják, hogy a gyerek vagy az állat természetesen a szülei, a nevelőszülei nyelvét fogja beszélni. Aki egynyelvű, az viszont azt gondolja, hogy a nyelv is öröklött. Ugyanakkor, ha megnézzük a fizikai kinézetet, akkor minden gyerek szerint az öröklésnek van a lényegi tulajdonság átvitelében szerepe.

A nyelvre nézve azok a gyerekek, akik hároméves koruk körül válnak kétnyelvűvé, azok azt gondolják, hogy a gyerek vagy az állat természetesen a szülei, a nevelőszülei nyelvét fogja beszélni. Aki egynyelvű, az viszont azt gondolja, hogy a nyelv is öröklött. Ugyanakkor, ha megnézzük a fizikai kinézetet, akkor minden gyerek szerint az öröklésnek van a lényegi tulajdonság átvitelében szerepe.

A nyelvi különbségekre mint lehetséges besorolási alapokra a gyermekek nagyon korán érzékenyek. Mint Mehler, Dupoux és Gervain (2008) tankönyvükben bemutatják, már néhány hetes újszülöttek is preferálják az anyanyelvüket, mikor még igen távol állnak attól, hogy beszélnek is azt. Kinzler, Dupoux és Spelke (2007) pedig a személyi preferenciákat is kimutatták. Öt-hat éves gyermekek azokat az embereket preferálják, akik a saját nyelvüket (angol szemben a franciával), illetve saját dialektusukat beszélik. Kinzler, Shutts és Spelke (2012) hasonló hatásokat a soknyelvű Dél-Afrikában is kimutattak, a gyermekek a saját nyelven beszélőket preferálják.

Kinzler és Spelke (2011) ugyanakkor kimutatták, hogy a rasszbeli, a kinézetben alapuló diszkrimináció későbbi, mint a nyelvi alapú. Arra voltak kíváncsiak, hogy különböző

életkorú gyerekeknél a kinézet alapján való kategoriális besorolás milyen mértékig jelenik meg a kísérleti helyzetben. A helyzetben azt vizsgálták, hogy fehér bőrű óvodás gyerekek mennyire hajlandók elfogadni ajándékot fekete bőrű és fehér bőrű gyerektársaiktól. A diszkrimináció 10 hónapos és két és fél éves korban még nem volt jelen, ötéves korra viszont igen erőteljessé vált.

Egy viszonylag kései folyamatról van tehát szó, a nyelven alapuló besoroláshoz képest. Ezt annak tulajdonítják, hogy a feltételezett ősi körülmények között a szomszédság etnikailag hasonló volt, nyelviileg azonban igen variábilis. „Az emberek beszélt nyelvnek evolúciósan nagyobb súlya lehetett a csoport-hovatartozás kialakulásában, mint a bőrszínnek. Az egymás szomszédságában élő csoportok eltérő dialektusokat beszéltek, de nem néztek ki eltérően... Emiatt a kognitív fejlődés a nyelvre vagy a dialektusra összpontosított, mint a koalíciós csoport-hovatartozás jelére... s a mai kisgyerekek korai társas preferenciái ezt tükrözhetik... A nyelv elsőbbsége a fajhoz képest egy »esszencialista torzítást« tükrözhet, ami révén a gyermekek a nyelvet »belső« tulajdonságnak tartják, míg a fajtabeli hovatartozás az emberek kevésbé fontos »külső« vonása... már a csecsemők is úgy vélik, hogy egy egyén belső vonásai jobban bejósolják a viselkedést, mint a külsőek... Az esszencialista torzítás lehet az a közelebbi mechanizmus, amely a jelentőségteli társas csoportosításokra irányítja a figyelmet” (Kinzler és Spelke, 2011, 8.o.).

Kétféle kognitív kategorizációs mód

A 2. táblázat mutatja, hogy magán a kognitív kutatáson belül is kétféle kategorizációs minta van, amit sokszor hangsúlyozunk.

Rosch (2004) prototípuselméletében rendszerezetten szembeállította ezt a két hagyományt. Értelmezésében a Wittgenstein-féle (1992) családi hasonlóság különösen termékeny kutatási paradigma kiindulópontja lesz, mely az arisztotelészi „minden vagy semmi” jellegű és a lazább, életlenebb fogalomalkotási kettősséggel a mai kettős kognitívelméletek kiindulópontjává válik.

Rosch a *fogalomalkotás kutatásának* nagyhangsúlybeli eltolódásait értelmezi. A *klaszszikus vagy arisztotelészi fogalomalkotás* keretében a kategória alá tartozás a *genus proximum* és a *differentia specifica* elveinek megfelelően halad, s a kategóriáknak világos „minden vagy semmi” jegyeik vannak. Valaminek ahhoz, hogy madár legyen, bizonyos tulajdonságokkal *kell* rendelkeznie. Ennek megfelelően a kategóriák határai világosak.

A másik hagyomány a *wittgensteini tradíció*. A kategóriák határai eszerint nemélesek, hanem bizonytalanok. Nem lehet megadni, hogy melyik az az ismertetőjegy-halmaz, amelyik kritériumszerűen eldönti, hogy valami a kategória alá tartozik-e. A kategória alá tartozást több szempont határozhatja meg, ahogy azt Wittgenstein híres „családi hasonlóság” hasonlata kifejezi. „Ezeket a hasonlóságokat nem tudom jobb szóval jellemezni, mint hogy »családi hasonlóságok«; mert így fedik át és keresztezik egymást azok a különböző hasonlóságok, amelyek egy család tagjai között állnak fenn: termet, arcvonások, a szem színe, a járás, a temperamentum stb. stb. És azt állítom, a »játékok« egy családot alkotnak” (Wittgenstein, 1992, 27. o.).

Rosch újítása az, hogy megpróbálja egyesíteni a kategorizáció ekétféle fölfogását. *Prototípuselmélete* megőrzi a wittgensteini hagyományból a kategóriák viszonylagos lazaságát, ugyanakkor ezt kiegészíti a belső szerkesztettséggel. A valóságos kategóriáknak sajátos belső szerveződésük van. A *prototípus*, Rosch leghatározottabban emlegetett s sokszáz

2. táblázat. A kognitív kategorizációs kutatás két hagyománya

Prototípus	Minden vagy semmi
Legjobb példány	Kritikus jegyek
Illesztés	Digitális
Elsődleges	Meta, másodlagos
Mindig van	Bizonyos dolgoknál van

empirikus kutatás keretét adó fogalma azt jelenti, hogy miközben egy kategóriába sok mindentartozhat, vannak azért „legjobb” esetek is. A kategóriákat belső szerkezet jellemzi: van egy magjuk, vannak centrális elemeik (fókuszai).

Az elmélet a kategóriaalakulás elveivel kapcsolatban is állást foglal. Rosch megkülönböztet biológiai alapú és szemantikai prototípusokat. Az elsőtulajdonképpen emberi létünkben meghatározottnak, a másikat inkább konvencionizáltnak tartja. Biológiai alapú prototípusok esetén nemcsak az osztályozás folyamata, hanem maga a kategóriák tartalma is egyetemes. Ilyenek lennének például a színek. Szemantikai kategóriák esetén számos elv együttese adja meg a prototípusalakulási folyamatát. A prototípuselmélet azóta a modern kognitív kutatás egyik alapfogalma, mely a Wittgenstein kiemelte esszencializmusellenesség legtermékenyebb értelmezését adja (Rosch és Lloyd, 1978, Pléh, 2016).

Van a kognitív felfogásnak valamilyen relevanciája a szociálpszichológus számára?

Az egyik relevancia az, hogy szemben az elegáns és átfogó metaforát kínáló Durkheim–Mauss-féle modellel, mi úgy gondoljuk, hogy az emberi kategorizáció nem emberi kiindulású. Sokféle rendszere van, ezeknek egy jó része területekre, például tárgyra, illetve természeti tárgyra specializálódott. Ezek a specifikus rendszerek meglehetősen egyetemesek. Hierarchiákat alkotnak, de kiemelten fontos, hogy ugyanakkor két üzemmóddal működjenek. Az egyik a jellegzetes, esszencialista, arisztotelianus üzemmód, a másik egy sokkal lazább, prototípuszerű üzemmód. Azt, hogy a két üzemmódot mennyire s mikor használjuk, azt igazából a szocializáció körülményei határozzák meg – ezt mutatták a kétnyelvűekkel kapcsolatos példák. Persze joggal mondhatják, hogy nem lehet mindenkinek kétnyelvűvé tenni. A kísérleti pszichológus nem azt mondja, hogy ebből egy társadalmi feladat levezethető, csak diagnosztizálja a dolgot. Nem azt mondjuk, hogy legyen mindenki kétnyelvű, de a kétnyelvűség, mint példa, jól mutatja azt, hogy miközben igen erősen kategorizáló lények vagyunk, ennek a kategorizációnak az esszencialista beállítódása, ami elvezet az előítélethez, a sztereotipizáláshoz és így tovább, sok finom beállító tényezőtől függ.

Irodalomjegyzék

- Allport, G. W. (1999): *Az előítéletek*. Csepeli, Gy. (ford.). Osiris, Budapest.
- Atran, S. (1998): Folk biology and the anthropology of science: Cognitive universals and cultural particulars. *Behavioral and Brain Sciences*, **21**, 4. sz. 547–609. DOI: 10.1017/s0140525x98001277
- Atran, S., Medin, D. és Ross N. (2004): Evolution and devolution of knowledge: A tale of two biologies. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, **10**, 2. sz. 395–420. DOI: 10.1111/j.1467-9655.2004.00195.x
- Byers-Heinlein, K. és Garcia, B. (2015): Bilingualism changes children's beliefs about what is innate. *Developmental Science*, **18**, 2. sz. 344–350. DOI: 10.1111/desc.12248
- Bruckner É., Csepeli Gy. és Csepeli M. (2014): *Tengerszemű hölgy rejtélye – A Zámoryak története*. Kossuth, Budapest.
- Csepeli Gy. (1971): Dosztojevszkij pszichológiája. *Valóság*, **11**, sz. 65–69.
- Csepeli Gy. (szerk., 1980): *Előítéletek és csoportközi viszonyok: Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Csepeli, Gy. (1998): *Előítéletek és antiszemitizmus*. Józsvöveg, Budapest.
- Csibra, G. és Gergely, G. (2009): Natural pedagogy. *Trends in Cognitive Sciences*, **13**, 4. sz. 148–152. DOI: 10.1016/j.tics.2009.01.005
- Durkheim, É. és Mauss, M. (1901): De quelques formes primitives de classification: contribution à l'étude des représentations collectives. *Année Sociologique*, **6**, sz. 1–72.
- Durkheim, É. és Mauss, M. (2009): *Primitive classification*. Taylor and Francis, London. DOI: 10.4324/9780203092828
- Fodor J. (1996): Összefoglalás az elme modularitásához. In: Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Osiris, Budapest. 197–206.
- Gelman, S. A. (2003): *The essential child: origins of essentialism in everyday thought*. Oxford University

- Press, Oxford–New York. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780195154061.001.0001
- Goldstone, R. L. (1994): Influences of categorization on perceptual discrimination. *Journal of Experimental Psychology: General*, **123**, 2. sz. 178–200. DOI: 10.1037/0096-3445.123.2.178
- Harnad, S. (1987, szerk.): *Categorical Perception: The Groundwork of Cognition*. Cambridge University Press, New York.
- Kinzler, K. D., Dupoux, E., és Spelke, E. S. (2007): The native language of social cognition. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, **104**, 30. sz. 12577–12580. DOI: 10.1073/pnas.0705345104
- Kinzler, K.D., Shutts, K. és Spelke, E. S. (2012): Language-based Social Preferences among Children in South Africa. *Language Learning and Development*, **8**, 3. sz. 215–232. DOI: 10.1080/15475441.2011.583611
- Kinzler, K. D. és Spelke, E. S. (2011): Do infants show social preferences for people differing in race? *Cognition*, **119**, 1. sz. 1–9. DOI: 10.1016/j.cognition.2010.10.019
- Lieberman, A. M., Harris, K. S., Hoffman, H. S. és Griffith, B. C. (1957): The discrimination of speech sounds within and across phoneme boundaries. *Journal of Experimental Psychology*, **54**, 5. sz. 358–368. DOI: 10.1037/h0044417
- Lukács Á. (2014): Szótanulás. In: Pléh Cs. és Lukács Á. (szerk.): *Pszicholingvisztika I*. Akadémiai, Budapest. 539–568.
- Medin, D. L. és Atran, S. (2004): The Native Mind: Biological Categorization and Reasoning in Development and Across Cultures. *Psychological Review*, **111**, 4. sz. 960–983. DOI: 10.1037/0033-295x.111.4.960
- Mehler, J., Dupoux, E. és Gervain, J. (2008): *Ember születik*. Gondolat, Budapest.
- Needham, R. (2009): Introduction. In: Durkheim, É. és Mauss, M.: *Primitive Classification*. viii–xxxii. Taylor and Francis, London. DOI: 10.4324/9780203092828
- Pléh Cs. (2016): Wittgenstein és a pszichológia: Néhány új szempont. *Korunk*, **27**, 4. sz. 40–47.
- Rosch, E. (2004): Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban. In: Pléh Csaba és Boross Ottilia (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába*. Osiris, Budapest. 272–290.
- Rosch, E. és Loyd, B. B. (1978, szerk.): *Cognition and categorization*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Willems, R.M. és Jacobs, A.M. (2016): Caring About Dostoyevsky: The Untapped Potential of Studying Literature. *Trends in Cognitive Sciences*, **20**, 4. sz. 243–245. DOI: 10.1016/j.tics.2015.12.009
- Wittgenstein, L. (1992): *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Atlantisz, Budapest.